

СКАСУВАННЯ УСИНОВЛЕННЯ ТА ВИЗНАННЯ УСИНОВЛЕННЯ НЕДІЙСНИМ

У статті розглядаються законодавчі та практичні проблеми скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним. Проаналізовано нормативні вимоги до скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним, вивчено мету звернення осіб до суду з позовами про припинення усиновлення у зазначених випадках. Проаналізовано також міжнародні нормативні акти щодо скасування усиновлення та зроблено пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства стосовно підстав припинення усиновлення.

Ключові слова: усиновлення, усиновлювачі, припинення усиновлення, скасування усиновлення, визнання усиновлення недійсним.

В статье рассматриваются законодательные и практические проблемы отмены усыновления и признания усыновления недействительным. Проанализированы нормативные требования к отмене усыновления и признания усыновления недействительным, изучено цель обращения лиц в суд с исками о прекращении усыновления в указанных случаях. Проанализированы также международные нормативные акты об отмене усыновления и сформулированы предложения по совершенствованию отечественного законодательства в части установления оснований прекращения усыновления.

Ключевые слова: усыновление, усыновители, прекращение усыновления, отмена усыновления, признание усыновления недействительным.

Paper is devoted to the analysis of legal and practical problems of the abolition of adoption and acceptance of adoption as invalid one. The regulatory requirements for the abolition of an adoption and recognition of adoption void one are analyzed, the goal of the treatment of persons to the court on the termination of an adoption in these cases is studied. The international regulations on the abolition of adoptions and proposals for the improvement of the national legislation regarding the establishment of termination of adoption grounds are formulated.

Key words: adoption, adoptive parents, termination of adoption, adoption cancellation, recognition of adoption as invalid.

Припинення усиновлення шляхом його скасування чи визнання недійсним належить до одного зі складних питань в інституті влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним в науковій літературі і у практиці органів опіки і піклування та судів розглядається як захід сімейно-правової відповідальності, як спосіб охорони прав і законних інтересів дитини, а в деяких випадках – і її батьків або усиновителів. Незважаючи на складність цих питань, науковці, серед яких Л.М. Зілковська, О.О. Грабовська, Т.А. Стоянова, Н.В. Устименко, розглядають їх досить побіжно у своїх дослідженнях. А тому метою цієї статті є визначення правової природи скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним, формулювання теоретичних визначень цих понять і практичних рекомендацій із застосування законодавства та його удосконалення.

Скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним є юридичними фактами, що припиняють і встановлюють право. Усиновлення скасовується і визнається недійсним лише за рішенням суду. Підстави для скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним визначені законодавством окремо, що зумовлене необхідністю правової визначеності і посиленням захисту інтересів усиновленої дитини у разі припинення усиновлення у зазначених випадках.

Так, *безумовно визнається недійсним* за рішенням суду усиновлення:

– проведене без згоди дитини та батьків, якщо така згода була необхідною (ч. 1 ст. 236 СК України);

– якщо усиновлювач не бажав настання прав та обов'язків, які виникають у результаті усиновлення (фіктивне усиновлення) (ч. 2 ст. 236 СК України).

Може бути визнане недійсним за рішенням суду усиновлення:

– якщо воно було проведене на підставі підроблених документів (ч. 3 ст. 236 СК України);

– у разі відсутності згоди на усиновлення другого з подружжя, або опікуна, піклувальника, або закладу охорони здоров'я або навчального закладу (ч. 4 ст. 236, ст. 220–222 СК України).

Також *може бути визнане недійсним* за рішенням суду усиновлення, коли одним із подружжя усиновлена дитина другого з подружжя, якщо буде встановлено, що на момент усиновлення другий із подружжя не мав наміру продовжувати з ним шлюбні відносини (ч. 5 ст. 236 СК України).

Усиновлення, визнане недійсним, анулюється з моменту його здійснення (ч. 1 ст. 237 СК України). А правовими наслідками визнання усиновлення недійсним є:

– припинення прав та обов'язків, які виникли раніше і встановлені законом для усиновлювача, його родичів та усиновленої дитини (ч. 2 ст. 237 СК України);

– відновлення прав та обов'язків між дитиною, її батьками та іншими родичами за походженням (ч. 3 ст. 237 СК України);

– передання дитини, яка не досягла чотирнадцяти років, батькам або іншим родичам за їх бажанням. У разі визнання усиновлення недійсним щодо дитини, яка досягла чотирнадцяти років, місце її подальшого проживання визначається за її згодою. У разі, якщо передання дитини батькам або іншим родичам неможливе, вона передається на опікування органу опіки та піклування (ч. 4 ст. 237 СК України);

– відновлення прізвища, ім'я та по батькові дитини, які вона мала до усиновлення. За бажанням дитини вона має право надалі іменуватися прізвищем, ім'ям та по батькові, які вона одержала у зв'язку з усиновленням (ч. 5 ст. 237 СК України);

– стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, у разі постановлення рішення суду про це, на строк не більш як два роки, якщо дитина не має батьків або батьки не мають змоги її утримувати, за умови, що усиновлювач може надавати матеріальну допомогу (ч. 6 ст. 237 СК України).

Для скасування усиновлення встановлені такі підстави:

– воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання (п. 1 ч. 1 ст. 238 СК України);

– дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення (п. 2 ч. 1 ст. 238 СК України);

– між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків (п. 3 ч. 1 ст. 238 СК України).

Скасування усиновлення не допускається після досягнення дитиною повноліття, але може бути скасоване після досягнення дитиною повноліття, якщо протиправна поведінка усиновленого, усиновлювача загрожує життю, здоров'ю усиновлювача, усиновленого або інших членів сім'ї (ч. 2 ст. 238 СК України).

Усиновлення повнолітньої особи може бути скасовано судом за взаємною згодою усиновлювача і усиновленого або на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися (ч. 3 ст. 238 СК України).

Усиновлення скасовується від дня набрання чинності рішенням суду (ч. 4 ст. 238 СК України). У разі скасування усиновлення припиняються на майбутнє права та обов'язки, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем і його родичами (ч. 1 ст. 239 СК України). Правовими наслідками скасування усиновлення є:

- відновлення прав та обов'язків між дитиною та її батьками, іншими родичами за походженням (ч. 2 ст. 239 СК України);

- передання дитини за бажанням батьків або інших родичів їм, а якщо це неможливо, передання дитини на опікування органів опіки та піклування (ч. 3 ст. 239 СК України);

- збереження за дитиною права на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала після усиновлення, у разі скасування усиновлення, якщо воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання і якщо дитина не передається батькам (ч. 4 ст. 239 СК України);

- збереження прізвища, імені та по батькові, які вона одержала у зв'язку з усиновленням. За бажанням дитини їй присвоюється прізвище, ім'я, по батькові, які вона мала до усиновлення (ч. 5 ст. 239 СК України);

- стягнення аліментів на дитину у разі скасування усиновлення, якщо воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання і якщо дитина не передається батькам, з особи, яка була її усиновлювачем, за умови, що останній може надавати матеріальну допомогу (ч. 6 ст. 239 СК України).

Право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення чи визнання його недійсним мають батьки, усиновлювач, опікун, піклувальник, орган опіки та піклування, прокурор, а також усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років (ч. 1 ст. 240 СК України).

Визнання усиновлення недійсним або скасування усиновлення як акт цивільного стану потребує внесення відповідних змін до актового запису про народження особи. Так, після набрання чинності рішенням суду про визнання усиновлення недійсним або скасування усиновлення суд у місячний строк зобов'язаний надіслати копію рішення до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем реєстрації народження дитини (ч. 1 ст. 241 СК України). Орган державної реєстрації актів цивільного стану на підставі рішення суду про скасування усиновлення або визнання його недійсним вносить відповідні зміни до актового запису про народження дитини (ч. 2 ст. 241 СК України).

Як бачимо, відмінність між припиненням усиновлення шляхом його скасування і припиненням усиновлення шляхом визнання його недійсним полягає, по-перше, у підставах, по-друге, у правових наслідках, по-третє, у моменті припинення усиновлення.

З огляду на це, *під визнанням усиновлення недійсним* слід розуміти визнання відносин неіснуючими шляхом скасування рішення суду про усиновлення з моменту набрання ним законної сили, внаслідок того, що воно винесене без дотримання вимог, встановлених законодавством про усиновлення.

Під скасуванням усиновлення слід розуміти припинення відносин, що виникли з факту усиновлення, на майбутнє, з метою захисту прав та інтересів дитини, шляхом винесення рішення суду про скасування усиновлення.

Принагідно зауважимо, що ми відносимо до фактів припинення усиновлення лише скасування усиновлення та визнання його недійсним, і не згодні з авторами, які до підстав припинення усиновлення відносять смерть та оголошення усиновлювача або усиновленої особи померлими [1, с. 57]. У разі сприйняття такого підходу неможливим стане виникнення спадкових прав у спадкоємців. І тут для прикладу можна провести аналогію з батьківськими правовідносинами – зі смертю батьків або дітей їхній родинний зв'язок не припиняється.

Аналіз судових рішень показує, що зі зверненням з позовною заявою до суду про скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним звертаються з різних підстав.

У житті насправді іноді усиновлення виявляється невдалим настільки, що виникає необхідність у його скасуванні. Найчастіше усиновлюються діти з неблагополучних сімей з великою ймовірністю спадкових захворювань, затримкою розвитку, наслідків вживання алкоголізму або наркоманії батьків та інших факторів, що впливають на розвиток дитини в період вагітності матері і ранньому дитинстві дитини. Ці несприятливі наслідки можуть проявитися через кілька років і такою мірою, що усиновителі виявляться просто не в змозі мати батьківські відносини з усиновленою дитиною.

З позовом про визнання усиновлення недійсним іноді звертається усиновлювач, який є другим з подружжя у разі розірвання цього шлюбу з кровними щодо дитини матір'ю або батьком, посилаючись на те, що ніби не бажав настання прав та обов'язків, які виникають у результаті усиновлення, наполягаючи на тому, що усиновлення було фіктивним.

Зустрічаються випадки звернення до суду із заявою про скасування через необхідність укласти шлюб між усиновлювачем та усиновленою особою, оскільки відповідно до ч. 5 ст. 26 СК України усиновлювач та усиновлена ним дитина не можуть перебувати у шлюбі між собою, а реєстрацію шлюбу між ними може бути здійснена лише у разі скасування усиновлення. Недотримання цих правил може мати своїм наслідком визнання шлюбу недійсним (п. 1 ч. 1 ст. 41 СК України).

З позовом про скасування усиновлення досить часто стали звертатися спадкоємці усиновлювачів. Раніше, за вимогами КПШС УРСР усиновлення здійснювалося в адміністративному порядку – органами опіки та піклування, тож оспорюванню підлягають не рішення суду, а рішення органів опіки та піклування. Наприклад, у 2014 році судами України розглядалися справи про визнання недійсним рішення виконавчого комітету Миколаївської міської ради депутатів трудящих від 13 червня 1951 року № 964 «Про всиновлення дитини – ОСОБА_11, ІНФОРМАЦІЯ_1, ОСОБА_9», з часу його прийняття. Метою позивача було усунення від прийняття спадщини родичів ОСОБА_11, який помер у 1991 році, після смерті усиновлювача ОСОБА_9, який помер ІНФОРМАЦІЯ_3 року. Судами трьох інстанцій було всебічно і повно з'ясовано обставини справи і позивачу було обґрунтовано відмовлено у задоволенні позову [2].

Неабиякою у спорах про скасування усиновлення та визнання його недійсним є роль органу опіки та піклування. Відповідно до ч. 4 ст. 19 СК України при розгляді судом спорів щодо скасування усиновлення та визнання його недійсним обов'язковою є участь органу опіки та піклування. У межах повноважень, покладених законодавством на орган опіки та піклування у сфері захисту прав та інтересів дітей, зокрема щодо нагляду за дотриманням прав дитини, яка усиновлена

(ст. 235 СК України), згідно з ч. 5 ст. 19 СК України цей орган подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі документів, які стосуються справи. Однак, ч. 6 ст. 19 СК України передбачено право суду не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим та суперечить інтересам дитини.

У кожному конкретному випадку суд повинен розібратися у справжніх мотивах усиновлення та його припинення.

Розглядаючи питання про скасування усиновлення та визнання його недійсним, не можна оминати й проблему міжнародного врегулювання цього питання з огляду на те, що багато дітей – громадян України усиновлюється іноземцями. До таких актів слід віднести, зокрема, Конвенцію про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення 1993 р., Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) 2008 р., Конвенція СНД про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р., Конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 р. та ін.

Аналіз міжнародних нормативно-правових актів дає підстави говорити, що їх норми, на жаль, не завжди можуть тлумачитися на користь дітей. Особливо це стосується міждержавного усиновлення. Ще Н.І. Карпачова, перебуваючи на посаді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, зазначала, що «інтереси українських дітей при міждержавному усиновленні можуть бути якнайкраще захищені шляхом укладення двосторонніх угод передусім з тими країнами, які усиновлюють найбільше українських дітей: США, Ізраїль, Італія, Іспанія, Франція та ін. (Конкретніше про ці проблеми – у відповідному розділі цієї Доповіді).» [3, с. 14] Однак ці слова досі на часі, оскільки таких угод не укладено.

Водночас у жовтні у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект № 3202, який має назву «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав усиновлених дітей» [4]. Аналіз цього законопроекту дає підстави для висновку, що він направлений не на захист прав усиновлених дітей, а навпаки – на усунення законодавчих підстав для захисту таких дітей. Таким чином, цим проектом передбачається внесення змін до ст. 235 та ст. 287 СК України, якими пропонується замінити можливість нагляду за усиновленими дітьми до повноліття на нагляд виключно протягом перших двох років після усиновлення дитини, а в подальшому – не здійснювати такий нагляд, у разі дотримання цих прав. І тільки у разі порушення прав дитини, яка усиновлена, нагляд за дотриманням цих прав здійснювати до досягнення нею повноліття.

Як бачимо, пропозиції стосуються дітей, усиновлених як українцями, так і іноземцями. А порушення прав дитини, яка усиновлена, пропонується розглядати не як правопорушення, а просто як підставу для нагляду за дотриманням прав усиновленої дитини до її повноліття.

Зауважимо, що досить часто усиновлення здійснюється не українськими судами, а в консульській установі або дипломатичному представництві України (ст. 282 СК України), а нагляд за дотриманням прав усиновлених дітей, які проживають за межами України, здійснює консульська установа чи дипломатичне представництво України на підставі доручення МЗС та загальновизнаних принципів і норм міжнародного права щодо захисту прав дітей. Причому статистика щодо усиновлення цими установами не оприлюднюється, тож це вже унеможливило реальний повноцінний захист прав та інтересів усиновлених дітей. Однак навіть зазначений порядок нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей на практиці не забезпечує унеможливлення випадків зловживання правами таких дітей,

особливо усиновлених дітей, які проживають за межами України. Непоодинокими є випадки переусиновлення таких дітей, встановлення опіки з ігноруванням норм вітчизняного законодавства; неповернення в Україну дітей, стосовно яких скасовано усиновлення; невжиття заходів щодо скасування усиновлення стосовно дітей – громадян України у разі настання підстав, передбачених СК України, а також їх подальшого повернення в Україну; відсутність даних про місцезнаходження усиновлених дітей, їх стан здоров'я та умови проживання тощо [5].

Враховуючи вищевикладене, слід зробити висновок про необхідність чіткого закріплення у СК України скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним як підстав припинення усиновлення, а також запропонувати для подальших розробок детальне вивчення міжнародних нормативних актів з питань усиновлення з метою надання пропозицій щодо їх перегляду в частині скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Летова Н.В.* Усыновление в Российской Федерации : Правовые проблемы / Н.В. Летова. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 256 с.
2. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 4 березня 2015 р. у справі № 6-46937св14с [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42968335>.
3. Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні. Спеціальна доповідь уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. До 20-річчя ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини. – К., 2010. – 228 с.
4. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав усиновлених дітей № 3202 від 01.10.2015 (ініціатор – Ю.Г. Гарбуз) // Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56660.
5. Виявлено порушення прав усиновлених дітей, які проживають за кордоном : Інформація Генеральної прокуратури України від 08.08.2013 // Офіційний сайт Генеральної прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=124309.

Отримано 12.04.2016